

РОМАН МИХАЛЬЧУК, МАРІЯ ЛУЦЕНКО

ЖУРНАЛ «УКРАЇНСЬКИЙ ХЛІБОРОБ» ТА КОНЦЕПТ «ЖИДО-БОЛЬШЕВИЗМУ» НА ЙОГО СТОРІНКАХ У РІВНЕНСЬКИЙ ПЕРІОД ВИДАННЯ (січень – жовтень 1942 року)

Визначальне місце у пропаганді нацизму посідав антисемітизм. Як невід’ємна складова він був одним із «постулатів віри нацистів»¹. Однак критика європейських та радянських євреїв не могла бути ефективною задіяною однаковою мірою. На окупованих територіях Радянського Союзу було використано теорію «жидо-більшевізму», що зводилася до ототожнення євреїв із владними структурами радянської держави. З одного боку, це давало підстави нацистам звинувачувати євреїв у злочинах радянської держави стосовно українців та виправдати їх знищення, а з іншого – назвати себе «визволителями» України й цивілізованої Європи від практики або ідеології «жидо-більшевізму».

Найдієвішим способом пропаганди стали засоби масової інформації (ЗМІ). Всі легальні видання публікували (одні добровільно, інші вимушено) інформацію пронацистського спрямування. Історіографія теми оперує різними даними їхньої кількості. В монографії К. Курилишина зазначено, що їх виходило не менше 365². За підрахунками А. Подольського –

---

¹ *Арад И.* Унікальные черты Холокоста на территории СССР // Тень Холокоста. Материалы II международного симпозиума «Уроки Холокоста и современная Россия». – М.: Фонд «Холокост», 1998. – С. 31–32.

² *Курилишин К.* Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами української легальної преси. – Львів: НАН України. ЛІНБ України

від «150 до більш ніж 450 видань різного гатунку від щоденних газет до майже наукових часописів»³. Територія України стала найбільш інформаційно насиченою періодичними виданнями часів окупації з-поміж захоплених радянських республік, про що свідчить статистика І. Щупака – з 400 окупаційних газет 300 видавалися на Україні (тоді як у Росії – 60)⁴.

Найпліднішими стали останні роки досліджень, про що свідчать дані Ю. Смилянської, – понад 500 видань в окупаційній Україні українською та російською мовою (дані на 2011 рік)⁵. Загальний наклад газет, що виходив на території України, перевищив 1 млн примірників⁶.

Ще донедавна найінтенсивніше вивчення періодики окупаційного періоду спостерігалось в двох регіонах: Львові та Донецьку⁷. Увагу науковців привертала й окупаційна преса Рівненщини. Визначено перелік, кількість видань, напрями пропаганди, досліджено склад редакцій. Однак антисемітська складова у виданнях не набула достатнього висвітлення. Напрацювання українських та зарубіжних науковців, у яких зустрічаються матеріали з цієї тематики, стосуються передусім

ім. В. Стефаника. Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2010. – С. 5.

³ Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії // *Наукові записки: Збірник*. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 9.

⁴ Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України // *Проблеми історії Голокосту*. – Вип. № 3. – Дніпропетровськ: Пороги, 2006. – С. 148.

⁵ Смилянская Ю. Оккупационная пресса на территории Украины (1941–1944). Формирование и укрепление антиеврейских стереотипов как попытка консолидации оккупантов с населением оккупированных территорий // *Холокост: новые исследования и материалы. Материалы XVII Международной ежегодной конференции по иудаике. Том IV*. – М., 2011. – С. 47.

⁶ Щупак І. Зазн. праця. – С. 152.

⁷ Тяглый М. Антисемитская пропаганда на оккупированных нацистами советских территориях: историография и методика изучения вопроса // *Голокост і сучасність. Студії в Україні і в світі*. – 2005. – № 1. – С. 29.

часопису «Волинь» (М. Андрійчук⁸, К. Беркгоф⁹, М. Гон¹⁰). Спроби здійснити комплексний аналіз усієї періодики Рівненщини, показати деструктивну роль євреїв у всесвітній історії та окремо в історії України під призмою антисемітських публікацій¹¹, з'ясувати позицію редактора «Волині» в «єврейському питанні» на основі аналізу його публіцистики¹², а також розгляд досліджуваного журналу в «жидо-більшевицькій» площині здійснив Р. Михальчук¹³.

⁸ Андрійчук М. Україно-єврейські взаємини на Західній Волині напередодні та в роки Другої світової війни // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – К.: Сфера, 2005. – С. 67–72.

⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. – К.: Видавництво «Часопис “Критика”», 2011. – 454 с.; Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті Україна // Наукові записки: Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31 (далі – Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях). – С. 94–101.

¹⁰ Гон М. Деперсоніфікація жертв: образ євреїв на шпальтах газети «Волинь» (1941–1943) // Наукові записки: Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 113–121.

¹¹ Михальчук Р. Антисемітизм на шпальтах газет Рівненщини // V Міжнародна наукова конференція молодих учених «Дні науки історичного факультету – 2012» Київського національного університету ім. Т. Шевченка (12–13 квітня 2012 р., м. Київ). – С. 51–52; Його ж. Антисемітизм легальної преси Рівненщини (1941–1943 рр.): євреї в історії України // Слов'янський вісник: збірник наукових праць. Серія «Історичні та політичні науки» / Рівненський державний гуманітарний університет, Рівненський інститут слов'янознавства Київського славістичного університету. – Рівне, 2013. – Вип. 15. – С. 49–54; Його ж. Антисемітизм легальної преси Рівненщини (1941–1943 рр.): євреї у світовій історії // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2012. – Вип. 23. – С. 241–252; Його ж. «Жидо-більшовизм» в пропаганді нацистів: аналіз публікацій легальної преси Рівненщини (1941–1944 рр.) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Луганськ: Елтон-2, 2012. – № 21 (256). – С. 58–70.

¹² Михальчук Р. Большевизм, «жидо-більшевизм» і «жиди» в публікаціях Уласа Самчука (1941–1943 гг.) // Эділеттін гылымы енбектери – Научные труды Эділет. – Алмата, 2013. – № 1 (43). – С. 209–213.

¹³ Михальчук Р. Журнал «Український хлібороб», як засіб нацистської пропаганди (Рівне, січень–жовтень 1942 р.) // Волинь і воляни у Другій світовій війні:

Нідерландський дослідник К. Беркгоф стверджує, що в Райхскомісаріаті Україна (на січень 1942 року виходило 45 газет українською мовою¹⁴). Вважаємо ці дані применшеними й такими, що потребують перевірки. Адже на території лише Рівненщини на сьогодні виявлено 14 (з 1941–1944 рр.), однак насправді їх могло бути більше¹⁵. У Рівному видавалося 7 часописів: «Вісті для українських селян» (1942–1943), «Волинь» (1941–1944), «Інформаційна служба для краєвого правління в Генеральній окрузі Волині та Поділля» (1943), «Орленя» (1941–1942), «Українська кореспонденція» (1942), «Українське життя» (?), «Український Хлібороб» (1942, з 1943 – у м. Київ). 4 видання виходило в Костополі: «Костопільські вісті» (1941–1943), «Самостійність» (1941), «Українка» (1941–1943), «Українська дитина» (1942). В Сарнах виходили 2 газети: «Голос Сарненщини» (1941–1943) та «Останні вісті» (1943). Один часопис видавали у м. Дубно – «Школяр» (1941)¹⁶.

З-поміж зазначених видань найвідомішими є «Волинь», «Костопільські вісті» та «Голос Сарненщини». Першу сучасний дослідник І. Павлюк назвав «однозначно найпотужнішим» виданням у регіоні, а Я. Поліщук стверджує, що «Волинь» була найпопулярнішим газетним виданням на Україні¹⁷. Про те, що «Волинь» і «Нове слово» були найвідоміші на терені Райхскомісаріату, зазначає і К. Беркгоф¹⁸. На жаль, решта – менш «затребувані» та досліджувані науковцями. Одним із таких часописів є журнал «Український Хлібороб», на який звертали увагу журналісти, та було обділено гідною увагою професійних науковців. Відомості про журнал зустрічаємо в дисертаційному дослідженні Р. Радчик (за напрямом «Журналістика»). У підрозділі 2.4 розглядається

---

36. наук. праць / Упоряд. М.М. Кучерепа. – Луцьк: Волинський нац. у-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 263–269.

¹⁴ *Беркгоф К.* Антисемітизм в україномовних виданнях. – С. 95.

¹⁵ *Михальчук Р.* Антисемітизм легальної преси Рівненщини (1941–1943 рр.): єврей у світовій історії // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.* Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.– Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2012. – Вип. 23. – С. 242.

¹⁶ *Курилович К.* Зазн. праця. – С. 316–325.

¹⁷ *Гон М.* Зазн. праця. – С. 113.

¹⁸ *Беркгоф К.* Антисемітизм в україномовних виданнях. – С. 95.

«Питання професійної культури на сторінках "Українського хлібороба"», окреслено призначення видання, специфіку та його тематичне спрямування¹⁹.

У дисертаційному дослідженні М. Михайлюк знаходимо лише 5 речень при характеристиці рівненського періоду видання і ще 3 речення про київський період²⁰. Ширше характеризує означене видання довідник К. Курилишина²¹, монографія В. Шайкан²² та попередня розвідка автора²³.

Отже, часопис залишається недостатньо вивченим не лише у професійній спрямованості теми, яку обрали, а й загалом. Тому завдання праці продиктоване необхідністю «пролити світло» на одне з найменш досліджених видань Рівненщини – охарактеризувати напрями діяльності, спрямованість публікацій журналу «Український Хлібороб», виявити кількісний та якісний склад дописувачів, визначити найактивніших. Наступною домінантою є висвітлення особливостей упровадження концепції «жидо-більшевизму» в часописі, що мав чітку професійну орієнтацію (для сільськогосподарських виробників), визначити об'єкт критики кожної антисемітської публікації, а для цього – скласти повний список (перелік) та дослідити їхню структуру. Ще одна важлива умова –

¹⁹ Радчик Р.В. Газета «Волинь» та однойменне видавництво (1941–1944 рр.): організаційний і проблемно-тематичний аспекти: Автореф. канд. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005.

²⁰ Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941–1944 рр.: Дисертація... канд. істор. наук: 07.00.01 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2006. – С. 130.

²¹ Курилишин К. Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944). Історико-бібліографічне дослідження: У 2-х томах. – Л.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 2007. – Т. 2: Н–Я (далі – Курилишин К. Українська легальна преса). – С. 452–454.

²² Шайкан В.О., Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони окупації в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – С. 322–323.

²³ Михальчук Р. Журнал «Український хлібороб», як засіб нацистської пропаганди (Рівне, січень–жовтень 1942 р.) // Волинь і волиняни у Другій світовій війні: Зб. наук. праць / Упоряд. М.М. Кучерепа. – Луцьк: Волинський нац. у-т ім. Лесі Українки, 2012. – С. 263–269.

дослідити мотиви написання таких статей та визначити реальний/вимушений антисемітизм їхніх авторів.

Щодо особливостей розвідки, то вона від інших відрізняється тим, що під час аналізу антисемітизму періодики певного регіону колеги по цеху зазвичай будують дослідження на відомих газетах, призначених для широкого кола читачів, періодичність виходу в світ яких становила мінімум 1-3 рази на тиждень. З методологічного погляду це надає чимало переваг, адже за таких умов можна максимально широко простежити задану проблематику. Натомість часопис «Український Хлібороб» виходив один раз на місяць та є журналом, а не газетою. Іншою особливістю є конкретна спрямованість, фаховість журналу, яка зумовлювала розробку та продукування спеціальних статей для ідеологічної обробки окремої групи населення (сільських виробників), що для нацистської пропаганди мало важливе значення, зважаючи на те, яку частину становили селяни серед населення України. Тут було переплетіння інтересів німецького адміністративного апарату та авторів, видавців журналу. Саме ця особливість – пропагандистська обробка окремої групи населення на шпальтах фахового журналу – дала підставу виокремити дослідження в окремих напрям.

Основу джерел для дослідження склали десять номерів видання «Український Хлібороб», що виходив у Рівному із січня по жовтень 1942 року, які зберігаються в ДАРО (Державному архіві Рівненської області). Для з'ясування особливостей та відмінностей антисемітських публікацій порівняно з іншими часописами, було проаналізовано решту окупаційних видань Рівненщини (всього 14, серед них 4 журнали), зокрема, газету «Волинь», в якій друкувалися інформація, оголошення, реклама «Українського Хлібороба». Кількість та збереженість номерів «Волині» (всього 238) послужили вагомим фактором для можливості здійснення ширшого порівняння. Вагомими джерелами при дослідженні стали фонди Українського видавництва «Волинь» (ДАРО, ф. Р-280, оп. 1, справи 1, 3, 11, 12, 14, 15, 35), де зберігаються матеріали для публікацій, офіційні дані та листування видавництва, прохання надсилати журнал тощо. Інформацію щодо створення та функціонування журналу надає справа засуджених працівників «Українського Хлібороба» Ф. Повара та М. Турбаби (ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2,

спр. 2033, 119 арк.). Також у дослідженні використано напрацювання науковців, котрі досліджують проблематику окупаційної преси, зокрема, аспекти антисемітизму на її сторінках.

Журнал «Український Хлібороб» – видання часів нацистської окупації, що засноване та виходило в Рівному, а згодом у Києві. Як повідомляло видавництво «Волинь», «Український Хлібороб» – популярний фаховий журнал із сільського господарства, «ілюстрований місячник новітньої господарки»²⁴.

Своїм заснуванням «Український Хлібороб» завдячував потребі мати друкований орган новоствореного Рівненського обласного земельного відділу «Сільський господар», який займався організацією і створенням сільських товариств (інша назва – «Українська Хліборобська палата»). Цікаво, що ще 19 жовтня 1941 року в пресі повідомлялося, що цей відділ «приступив до видання популярного сільсько-господарського журналу “Український Хлібороб”». Як бачимо, задекларовані слова стали реальністю лише за два з половиною місяці, коли насправді вийшов перший номер видання²⁵.

Часопис створювався як щомісячне видання. Наклад коливався від 65 до 250 тис. примірників²⁶. Редакція видання – «Український Хлібороб». Головним редактором призначено Петра Колесника. Хоча в процесі опрацювання номерів журналу виявлено, що в березневому випуску (ч. 3) редактором зазначено агронома Євгена Архипенка. Оголошення цього раритетного номера помістила газета «Волинь», де вказувалося, що «до кращої будучини вказує шлях часопис “Український Хлібороб” ілюстрований місячник новітньої господарки»²⁷ (л. 1). До редколегії часопису входили Кость Думанський, Петро Колесник, Іван Ковалів, Іван Носаль та Микола Шумейко²⁸. Адреса редакції – м. Рівне, вул. Німецька, буд. 89. Друкували наклад в окружній друкарні Рівного.

²⁴ Колесник П. Оголошення // *Український Хлібороб*. – 1942. – Квітень. – Ч. 4. – обкладинка зв.

²⁵ Важливе повідомлення // *Волинь*. – 1941. – № 8. – 19 жовтня. – С. 3.

²⁶ Михайлюк М.В. Зазн. праця. – С. 130.

²⁷ Повідомлення // *Волинь*. – 1942. – № 24 (52). – 26 березня. – С. 4.

²⁸ Важливе повідомлення // *Волинь*. – 1941. – № 8. – 19 жовтня. – С. 3.

Ілюстрація 1

З утворенням Німецького сільськогосподарського видавництва у Києві «Український Хлібороб» підпав під його юрисдикцію і з 9 листопада 1942 року виходив у м. Києві. В 10-му номері редакція зазначала, що «на цім числі, 10-му, за місяць жовтень 1942 р. видання журналу “Український Хлібороб” в Рівному припиняється». З цієї нагоди «всім друзям, співробітникам, передплатникам і читачам» висловлювалася подяка та сподівання, що «Український Хлібороб» у Києві виходитиме в більшому обсязі та накладі, «чим в більшій мірі може прислужитися господарській відбудові занедбаного хліборобства по широких теренах України». Нова адреса редакції в Києві – вул. Бульварно-Кудрявська, буд. 24, кім. 9²⁹. Видання очолив агроном П. Лорценко. Він був керівником відділу та головним редактором. Заступник – агроном Ігор Медведюк³⁰. Матеріали готували проф. Г. Махов, проф. В. Фердинандов, агрономи І. Шендрик, В. Коменський, а також М. Левицький, Р. Зацерковний, П. Салунська, В. Дністряк³¹.

У поданій видавництву «Волинь» біографії редактор (на жаль, без підпису, однак очевидно – Петро Колесник) від 5 травня 1942 року

²⁹ Від редакції // *Український Хлібороб*. – 1942. – Ч. 10. – Жовтень. – С. 16.

³⁰ Дані видання «Український Хлібороб» // *Український Хлібороб*. – 1942. – Ч. 17. – 20 грудня. – С. 16.

³¹ *Михайлюк М. В.* Зазн. праця. – С. 130.

зазначав: «З приходом на Україну Великої Німецької Армії я одразу вступив до праці до Хліборобської Палати в Рівному. Всі агрономи цієї української інституції відчули потребу видання періодичного с-г органу, що і було оформлено з видавництвом "Волинь" в Рівному. Так було покликано до життя місячник "Український Хлібороб" у Рівному, а мене – його редактором»³².

Цікаву характеристику своєї діяльності і заснування журналу дав затриманий радянськими органами 1944 року працівник часопису Микола Турбаба: «В 1941 р. в серпні 1941 р. я добровільно вступив на роботу до німецьких окупаційних органів в якості старшого агронома обласного Земельного Управління та організував обласне управління, що згодом мало назву "Українська Хліборобська палата", керівником якої був я. Мета та завдання, що ставилося, – ліквідація колгоспного устрою і створення одноосібного самостійного сектора. Так, така постановка питання, воно було винятково на руку ворогу – німцям, тобто я не заперечую того, що я був німецьким посібником. Ініціатор випуску журналу, який випускала "Українська Хліборобська палата" – Петро Колесник. Цей журнал був антирадянський націоналістичний журнал, який переслідував мету виховання населення в душі ненависті до Радянського Союзу»³³.

Колега М. Турбаби, Ф. Повар також згадує: «Думка випуску журналу с/г значення народилася в Колесника. Тоді він звернувся до Скрипника³⁴ – редактора "Волині" і він погодився видавати журнал»³⁵.

Не дотримало видання планів щодо окремої обкладинки, про яку зазначало. Її мали лише перші чотири номери (різного кольору).

³² Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. Р-280, оп. 1, спр. 12, арк. 46.

³³ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2033 (Дело 978 по обвинению Повара Ф.В. и Турбабы Н.И. по ст. ст. 54-1, 54-10 ч. 2 и 54-11 УК УССР. Учтено в 1962 г. Начато 2 сентября 1944. Окончено 23 сентября 1944. Арх. № 1196 (далі – ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2033)), арк. 37.

³⁴ Степан Скрипник на початок виходу «Українського Хлібороба» (січень 1942 року) не міг бути редактором «Волині», адже обіймав цю посаду з березня по травень 1942 року. Очевидно, йдеться про Уласа Самчука, який був редактором «Волині» з вересня 1941 – по березень 1942 року до його арешту нацистами. Вже після цього редактором став С. Скрипник.

³⁵ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2033, арк. 21.

В нумерацію журналу вона не включалася. Вже з 5 по 10 числа відлік розпочинається з першої сторінки. Починаючи з квітневого (ч. 4) випуску, журнал змінює оформлення – на першій сторінці з’являється зміст (до цього друкувався на зворотному боці обкладинки), вихідні дані українською та німецькою мовами та символіка, що складалася із зображення вінка колосся, меча та плуга. Також поряд з колоссям зображені традиційні українські овочі та фрукти (буряк, яблука, груші, гарбуз). Буква «У» в словосполученні «Український Хлібороб» прикрашає кетяг винограду. Така символіка замінила геометричний орнамент та квіти попередніх видань і займала близько чверті сторінки формату А4. Нижче неї в одному рядку зазначалося число видання і місяць. На першій сторінці журналу був напис «Ілюстрований господарський часопис». Нижче цього напису зазначався рік видання. Оскільки 10 номерів журналу в Рівному вийшло в один рік (січень – жовтень 1942), то напис про рік видання не змінювався і був сталим: «Рік – I – 1942». Окрема нумерація з першої сторінки розпочинається з ч. 5. Цікаво, що незалежно від кількості сторінок (32 чи 16) ціна була незмінною – 5 крб. Вона зазначалася в кожному виданні на початку обкладинки (до ч. 3) або наприкінці (ч. 5–10). Винятком є ч. 4, де ціна не вказана. Так само було подано інформацію щодо назви, адреси та редактора видавництва (Лл. 2, 3).

За словами редактора, метою функціонування журналу було «змагати до того, щоб наш український народ став просвіченішим, розумнішим, а через те сильнішим. Бо хліборобських шкіл у нас дуже мало, щоб через них можна було перепустити таку велику кількість хліборобської маси. А, безумовно, всі хотіли б добути господарського знання, яке дало б усім спроможність стати до праці на рідній ріллі з такими відомостями, які допомагали б краще вести своє господарство»³⁶.

Редакція видання писала, що журнал містить публікації «кращих знавців зі всіх ділянок сільського господарства, багато цікавих та фахових світлин». Однак аналіз наявних номерів «Українського Хлібороба» свідчить, що лише перші п’ять із них мали зазначену (32 с.) кількість. Наступні п’ять (ч. 6–10) були зменшені вдвічі – по 16 сторінок. Одна з причин цього могла бути суто технічна – брак паперу, на що постійно нарікали співробітники видавництва. Друга (вірогідніша) – ідеологічний тиск на легальні видання.

---

³⁶ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

Ілюстрація 2

Ч. 7. ЛИПЕНЬ Ілюстрований господарський часопис. Рік I—1942.

З М І С Т :

	стор.		стор.
Рік праці в сільському господарстві без жидо-більшевиків	2	Обіймний лист до плянтаторів тютюну	10
Новинки: 93.000 італійських плугів для України; 5 урожаїв на рік; премія за зразкову працю; сільські передачі в Україні; олія з гарбузового насіння; виклад Арсена Грицяя; приготування до втечі на Сибір	3	Студ. Володимир Шатава: В який спосіб забезпечити собі здорові насінники бараболь	11
А. Ю. З чого і як приготувати компост	4	Агр. Іван Люшук: Як провадити працю в пасіці, щоб бджоли не покусали	12
Агр. Іван Люшук: Як годувати та вирощувати телята	5	Агр. Мих. Ходанівський: Про літнє розмножування культурних рослин	12
Чи треба кормити гарбузами та дніями	5	Запобіжні зарядження проти овечих пархів	15
Протоєрей М. Носаль: Волинські скарби—лікарські рослини	6	З досвіду—для досвіду	16
		Відповідь на запитання	16

SCHRIFTFLEITUNG u. VERWALTUNG „UKRAINISCHER LANDWIRT“ Rowno, Deutschesstr. 89.	РЕДАКЦІЯ І АДМІНІСТРАЦІЯ „УКРАЇНСЬКИЙ ХЛІБОРОБ“ Рівне, вуз. Нісеньна ч. 89.
--	---

Друковано в Окружній Друкарні в Рівному.

Ілюстрація 3

Після нетривалого періоду відносної самостійності (літо – осінь 1941 року), нацисти, налякані розмахом націоналістичного руху, особливо на Правобережній Україні, змінюють своє ставлення до української преси. Про це свідчать, зокрема, арешт і розстріл у січні – лютому 1942 року в Києві редактора «Українського слова» Івана Рогача і голови письменницької організації Олени Теліги, арешт у березні 1942 року Уласа Самчука (редактора «Волині»). За статтю «Так було – так буде!» У. Самчук був заарештований СД і місяць провів у Рівненській в'язниці. Число 32 (51) видання було конфісковано і 21 тисячу примірників номера знищено³⁷.

У цей час у Рейхскомісаріаті організують відділ Берлінського інформаційного бюро – «Дойчес Нахрїхтенбюро» (ДНБ) і його «Української кореспонденції» (УК). Названі структури перебрали на себе написання офіційних повідомлень та основних статей українською мовою. Відтоді розпочинається період функціонування української преси, що характеризується цілковитою залежністю від німецьких офіційних чинників³⁸. Така політика позначається на виданнях, що змушені друкувати статті, які отримували з німецьких інформаційних агентств, а обсяг самих видань значно скоротився. Очевидно, під жорна такої політики потрапив журнал «Український Хлібороб». Зміст залишився в основному той самий – критика «жидо-більшевизму». Але змінився обсяг – вдвічі скоротився з 32 с. до 16 с. З означеними подіями хронологічно збігається і зміна формату та обсягу (вдвічі менший) часопису «Волинь», що почав виходити у зменшеному вигляді з 28 травня 1942 року (ч. 40 (68)). Редакція «Волині» дала таке офіційне пояснення цих змін на шпальтах газети: «з огляду на ошадливість в папері»³⁹. Що ж до журналу «Український Хлібороб», то слід зазначити, що матеріальна складова відігравала далеко не останню роль, адже матеріали друкувалися навіть на останній сторінці його обкладинки.

³⁷ Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941–1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. – Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. – С. 15–16.

³⁸ *Писцьо В.* Часопис «Волинь» як засіб агітації та пропаганди доби окупації // *Галичина: Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис: до 100-річчя від дня народження Степана Бандери.* – Івано-Франківськ, 2009. – № 15–16. – С. 619.

³⁹ Від видавництва // *Волинь.* – 1942. – Ч. 39 (67). – 24 травня. – С. 1.

Прискіпливим був відбір на посаду головного редактора часописів. Зазвичай брали фахівців із вищою філологічною освітою та осіб, що негативно ставилися до радянської влади, або політично нейтральних осіб. Зважаючи на брак відповідних професійних кадрів, працівники видавництва мали окремі преференції. За розпорядженням Е. Коха від 18 лютого 1942 р. їх не можна було принижувати й ображати, тим більше заподіювати фізичну шкоду. Надавали перевагу знавцям української та німецької мови. А за знання німецької доплачували. Проаналізувавши бухгалтерські документи, відомості на виплату зарплати службовцям видавництва «Волинь», зазначимо про високий якісний склад його працівників, де німецькою мовою володіли всі вказані у переліку робітники (10), крім технічного персоналу. Наприклад, Андрій Мисечко (головний редактор) за знання німецької мови за червень 1943 р. отримав 300 крб⁴⁰. Крім того, були й інші доплати (за редагування, за справжність тощо). Таким чином заробітна плата головного редактора на зазначений період становила 4100 крб (за ставки 1200 крб). Водночас їх не так толерували, як, скажімо, фольксдойчів. За інформацією підпільників Рівненської області, фольксдойчі отримували білий хліб, масло, ковбасу, цукор⁴¹. Натомість хлібні картки працівників видавництва «Волинь» свідчать, що цукру їм не видавали, а інколи залишали й без картоплі та городини⁴².

Популярність видання «Український Хлібороб» серед населення засвідчують численні листи від юридичних установ та фізичних осіб з проханнями надіслати певне видання. Велика кількість таких листів зберігається у фондах Українського видавництва «Волинь» (ДАРО, ф. Р-280). Більшість з них стосувалася всіх видань видавництва – часописів «Волинь», «Український Хлібороб», «Орленя», сільськогосподарських календарів, окремих книг тощо. Однак були й такі, що потребували лише «Українського Хлібороба» чи «Волині».

Начальник Кіровоградського обласного управління зв'язку Олексій Петрович Каймакан у листі до редакції зазначав: «В Кіровоградській області мається великий попит на всі Ваші видання, а саме: газету "Волинь",

⁴⁰ ДАРО, ф. Р-280, оп. 1, спр. 35, арк. 86.

⁴¹ ДАРО, ф. П-1, оп. 1, спр. 77, арк. 11.

⁴² ДАРО, ф. Р-78, оп. 4, спр. 19, арк. 36, 39.

журнал "Український Хлібороб" і журнал "Орленя", а також іншу літературу, особливо календарі на 1942 рік. Просимо дати повноваження на розповсюдження всіх Ваших видань на терені 30 районів Кіровоградської області»⁴³.

Відзначимо особливу популярність видань у Кіровоградській області, звідки прохання надсилати часописи та журнали видавництва «Волинь» надходили найчастіше⁴⁴. Типовий приклад у цьому регіоні – прохання Ціхона Тимофія з Кіровоградської області пересилати «Волинь» та «Український Хлібороб»⁴⁵. Ми не можемо дати однозначної відповіді на запитання, чому саме на Кіровоградщині видання спричинили такий попит. Імовірно, причиною були «голод» та «інформаційний вакуум» живого українського слова, яке друкувалося у виданнях видавництва загалом та «Українському Хліборобі» зокрема.

Широка популярність зазначеного видання та інших часописів видавництва «Волинь» давала можливість заробітку їхнім розповсюдjuвачам, які отримували від 20 до 25% від вартості видань. Зокрема, за розповсюдження «Українського Хлібороба», «Орленя» та «Волині» в Славутському регіоні 20% отримував Іван Міньков⁴⁶. Звісно, економічна складова не була основним фактором видавництва. Представник «Волині» в м. Дубно Авенір Коломієць зазначав, що пресу «в першу чергу трактуємо як матеріал корисної пропаганди, а вже потім, як справу купецьку»⁴⁷.

Листи до редакції надходили не лише з проханнями висилати часописи, а й опублікувати власні статті, вірші та твори. Друкували, звісно, не всі – велика кількість зберігається у фондах видавництва. Серед неопублікованих багато стосувалися сільськогосподарської хліборобської тематики, автори творів просили видати їх саме в «Українському Хліборобі». Приміром, 5 листопада 1942 року Т. Димов із с. Арбузинки Миколаївської області просив надрукувати твір «Село» під прізвищем М. Хвоц саме в цьому часописі⁴⁸. Прислалали дописувачі й вірші. Зокрема, Дмитро Ковальський з Миколаєва

⁴³ ДАРО, ф. Р-280, оп. 1, спр. 15, арк. 30.

⁴⁴ ДАРО, ф. Р-280, оп. 1, спр. 1, арк. 15.

⁴⁵ Там само, арк. 3.

⁴⁶ Там само, спр. 3, арк. 15.

⁴⁷ Там само, спр. 11, арк. 310.

⁴⁸ Там само, спр. 2, арк. 6.

25 серпня 1942 року надіслав 2 вірші, де в бідах українського селянства звинувачував «ляхів та жидів»⁴⁹. Характерною особливістю згаданих творів була критика радянської системи господарювання на селі, часто поєднувана з антисемітською риторикою, та використання штампа «жидо-більшевизму». Ці факти деякою мірою дають уявлення про вплив антисемітизму на сільське населення Рейхскомісаріату та дозволяють робити висновки щодо ефективності такої пропаганди.

Серед публікацій журналу виділимо статті, хроніки, вірші та оголошення. Окремо йшли заклики, адресовані хліборобам. У них лаконічно, зазвичай одним реченням закликали виробників с/г продукції швидко та якісно виконувати свою роботу. Особливо актуальними стали вони в березневому номері (ч. 3), коли з приходом весни та початком польових робіт постала необхідність стимулювати українських хліборобів «засівати на весні свою землю, бо інакше будете голодувати»⁵⁰, або нагадати хліборобам, що ті мусять прогородувати також братів у містах⁵¹. У квітневому номері зазначалося, що «цієї весни не може залишитися незасіяним ані одного, хоч найменшого, клаптика землі»⁵², та «тільки пильний хлібороб одержує справедливі премії за труд, споживчі добра і добра щоденного вжитку!»⁵³.

Щодо фактологічного наповнення, то основну частину видання складала інформативні статті в галузі тваринництва та сільського господарства, що мали чітку спрямованість на селянина. Це й зумовлювало специфіку видання, адже серед основних завдань щомісячника були визначені піднесення (розвиток) занедбаного українського хліборобства та пропаганда прогресивних способів господарювання Європи⁵⁴.

---

⁴⁹ Там само, спр. 2, арк. 47.

⁵⁰ Український хлібороб, засівайте на весні свою землю, бо інакше будете голодувати (заклик) // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 16.

⁵¹ Українські хлібороби, Ви мусите прогородувати також Ваших братів у містах (заклик) // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 22.

⁵² Цієї весни не може залишитися незасіяним ані одного, хоч найменшого, клаптика (заклик) // *Український Хлібороб*. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – С. 24.

⁵³ Тільки пильний хлібороб одержує справедливі премії за труд, споживчі добра і добра щоденного вжитку! (заклик) // *Український хлібороб*. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – С. 31.

⁵⁴ ДАРО, ф. Р-280, оп. 1, спр. 12, арк. 46.

Слід згадати про високий професійний рівень публікацій, адже серед авторів були «видатні українські агрономи, інженери та знавці»⁵⁵, доктори, інспектори (рибальства, будівництва), ветеринарні лікарі.

У часописі були різноманітні напрями: «Рільництво», «Тваринництво», «Меліорація», «Рибальство», «Бджільництво», «Садівництво й городництво», «Ветеринарія», «Сільське будівництво», «Кооперативне молочарство», «Хліборобство», «Ремесло», «Хліборобська культурно-освітня робота», «З досвіду для досвіду», «Птахівництво», «Волинські скарби – лікарські рослини»⁵⁶.

У своїх статтях автори писали про поліпшення якості обробітку ґрунту, підвищення урожайності, проблеми догляду за тваринами тощо («Що є культурний ґрунт»⁵⁷, «Яке тепло любить городина»⁵⁸, «Годуймо крілики»⁵⁹, «Сортове питання в садівництві Волині»⁶⁰, «Як відучити курку квоктати»⁶¹). На сторінках журналу давали поради, як вилікувати хвороби: «Піроплазмоз»⁶², «Що таке носатизна і способи боротьби з нею»⁶³, «Боротьба з галапасами у курей»⁶⁴, «Чума свиней»⁶⁵ тощо.

⁵⁵ Колесник П. Оголошення // *Український Хлібороб*. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – обкладинка зв.

⁵⁶ Радчик Р.В. Зазн. праця.

⁵⁷ Ходаківський М. Що є культурний ґрунт // *Український Хлібороб*. – 1942. – Лютий. Ч. 2. – С. 7–8.

⁵⁸ Федорчук П. Яке тепло любить городина // *Український Хлібороб*. – 1942. – Лютий. Ч. 2. – С. 16–17.

⁵⁹ Шадурський П. Годуймо крілики // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 10–12.

⁶⁰ Ходаківський М. Сортове питання в садівництві Волині // *Український хлібороб*. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – С. 14–15.

⁶¹ Якубчик М. Як відучити курку квоктати // *Український Хлібороб*. – 1942. – Червень. Ч. 6. – С. 11.

⁶² Комарянський О. Піроплазмоз // *Український Хлібороб*. – 1942. – Вересень. Ч. 9. – С. 14–15.

⁶³ Комарянський О. Що таке носатизна і способи боротьби з нею // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 24–26.

⁶⁴ Боротьба з галапасами у курей // *Український Хлібороб*. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – С. 22.

⁶⁵ Комарянський О. Чума свиней // *Український Хлібороб*. – 1942. – Серпень. Ч. 8. – С. 1.

Публікації містили велику кількість світлин та рисунків, що робило видання цікавим та сучасним.

Естетичне оформлення та вигляд журналу впливали на його попит серед населення. Серед найчастіших дописувачів ми виявили агронома Михайла Ходаківського та інженера-агронома Павла Шадурського, однак найбільша кількість публікацій належить протоієрею Михайлові Носалю, нариси якого «Волинські скарби – лікарські рослини» друкували в кожному номері (крім ч. 4)⁶⁶.

Незважаючи на специфіку та професійну спрямованість журналу, німецька пропаганда використовувала і це легальне видання для поширення нацистської ідеології та пропагандистської обробки населення. Разом з тим, залишається відкритим питання щодо щирості місцевих авторів, які власноруч писали тексти, зокрема, антиєврейського змісту. Отже, ми не погоджуємося з твердженням К. Курилишина, який зазначає, що «фахове спрямування журналу сприяло його незаполітизованості»⁶⁷. Підтвердженням цього є ідеологічні публікації, що поширювали антисемітизм (23 публікації), антибільшовизм та пропагували німецьку організацію способу життя.

Так, поряд із прихильним ставленням до Німеччини та її армії метою пропаганди було показати передовий спосіб німецького життя. Зокрема, брався зразок організації німецького селянства, що мав стати «прикладом та дороговказом» у відбудові сільського господарства України. Бувши передовим народом, німці вказували потрібний шлях розвитку українцям. У статті «Нова організація німецького села», що публікувалася в трьох номерах видання, розповідалося про новий етап розвитку сільського господарства в Німеччині після приходу до влади в 1933 р. Адольфа Гітлера та ухваленого ним земельного законодавства⁶⁸. Подібні публікації були досить поширеними і в інших журналах фахового та соціального спрямування («Сільсько-господарському

---

⁶⁶ Носаль М. Волинські скарби – лікарські рослини // *Український Хлібороб*. – 1942. – Лютий–березень, травень–листопад. Ч. 2–3, 5–10.

⁶⁷ Курилишин К. Українська легальна преса. – С. 453.

⁶⁸ Храпливий С. Нова організація німецького села // *Український Хлібороб*. – 1942. – Січень. Ч. 1. – С. 12–14; Лютий. Ч. 2. – С. 5–6; Квітень. Ч. 4. – С. 32 – кінцева обкладинка.

календарі»⁶⁹, «Українці» тощо). Конкретна німецька допомога в розвитку українського тваринництва полягала у дарунку 15 тис. німецьких баранів-мериносів (Ч. 9, вересень. – С. 11). А генеральний комісар Волині і Поділля Шене повідомляв, що Райх поставить українцям 50 жеребців (Ч. 6, червень. – С. 2). Однак більшого розмаху набула антисемітська пропаганда, поєднувана з антибільшовицькою. Таким чином нацисти намагалися вплинути на настрої населення, звинувативши в усіх злочинах, які чинили органи НКВС, євреїв, що обіймали посади в керівних структурах і були головними носіями більшовицької ідеології⁷⁰. Поставивши знак рівності між євреями і владою, окупанти намагалися залучити населення на свій бік, пропагуючи тезу про слабкість та неминучу загибель СРСР. Іцхак Арад у цьому контексті писав, що словосполучення «комуністи і євреї» стало неподільним поняттям у німецькій семантиці⁷¹. Треба зазначити, що такий чинник не мав місця у жодній з країн, раніше окупованих нацистами⁷². Відповідно, із радянськими євреями поводитися брутальніше, ніж з євреями Західної Європи⁷³. Оскільки критика «жидо-більшевизму» як опосередковано, так і напряду стосувалася євреїв («жидів»), така концепція уможливлювала ефективну експлуатацію антисемітизму та юдофобії серед населення, що постраждало від злочинів Радянського Союзу і ненавиділо радянський режим.

⁶⁹ Українські селяни пізнають Німеччину // Сільсько-господарський календар. – 1943. – С. 40–43.

⁷⁰ Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України // Архіви окупації. 1941–1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 794.

⁷¹ Арад І. Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945). – Д.: Центр «Ткума»; ЧП «Лира ЛТД»; М.: Центр «Холокост», 2007. – С. 172.

⁷² Сугацька Н. Геноцид проти єврейського населення півдня України в роки німецько-румунської окупації (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2006. – С. 62.

⁷³ Михальчук Р. Реєстрація та ідентифікація євреїв Рівненщини як підготовчий етап у вирішенні «єврейського питання» // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.* – Рівне, 2011. – Вип. 22. – С. 237.

Напад на Радянський Союз Гітлер подавав як оборонну війну проти «жидо-більшевицьких» правителів Москви. Тому вже в перший день війни в прокламації народам Радянського Союзу говорилося, що німці визволять їх від «жидо-більшевицького» терору⁷⁴. В такому середовищі євреї ставали «абсолютним злом» не лише в псевдотеоріях нацистів, а й у практичному ставленні до них. Вважаємо, що концепт поєднання двох «ворогів» («жидів» та більшовиків) в одну систему спрацював значно ефективніше, якби ідеологічна війна проводилася окремо проти кожного з них. Гітлер вірив, що знищення радянських євреїв дасть можливість добитися відразу двох цілей: підірвати основи Радянського Союзу та знищити залятого ворога – євреїв⁷⁵. Щоб досягти цих цілей, пропаганді необхідно було навчитися маніпулювати суспільством, але насамперед – знищити історичну пам'ять⁷⁶. Для цього створювалися штампи та міфи, що не виключає наявності в них певного реального підґрунтя.

У своєму дослідженні М. Тяглий виділяє п'ять штампів-кліше антисемітської нацистської пропаганди⁷⁷. Серед них у контексті «Українського Хлібороба» ми особливо яскраво простежуємо два блоки: політичний та соціально-економічний. Причому вони не діють самі по собі, а взаємопов'язані, в публікаціях переплітаються між собою. Таким чином євреї, ненависний ворог українців, виступає винуватцем у злиднях українців, економічному занепаді та розруці краю, в т. ч. сільськогосподарській, адже є представником попередньої ворожої, злочинної влади, що мала на меті знищити все українське. Таке панування жидів та більшовиків виявилось небезпечною «вибуховою сумішшю», що загрожувало існуванню всієї української нації.

---

⁷⁴ *Арад І.* Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза. – С. 130.

⁷⁵ *Арад І.* Холокост. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945): Сборник статей / Яд Вашем. – Иерусалим, 1990. – С. 58.

⁷⁶ *Сороченко В.* Энциклопедия методов пропаганды (Как нас обрабатывают СМИ, политики и реклама), 2002. <http://psyfactor.org/propaganda.htm>.

⁷⁷ *Тяглий М.* Антисемитская доктрина и ее место в пропагандистской модели, реализованной нацистами в оккупированном Крыму // *Историческое наследие Крыма*. – 2004. – № 5. – С. 184.

Концепт «жидо-більшевизму» в журналі мав свою специфіку – антисемітські публікації подавалися на перших та останніх сторінках (центральної місця газети займали господарські статті).

Перша стаття видання мала ідеологічний напрям (назвемо її «викривально-звинувачувальною»), де поряд із завданнями та проблемами українського сільського господарства, які потрібно було «негайно» вирішувати, в усіх бідах звинувачувався попередній режим, що, власне, і призвів до бід. Поряд із критикою «жидівсько-більшевицького» режиму, «жидівської комуни», «що принесли в Україні лише смерть та розруху» ідеалізувалося життя під проводом «Великонімеччини». Тому одним з лейтмотивів публікацій був вияв лояльного, надміру позитивного ставлення до Німеччини та все, що з цим пов'язано. Для легальних видань в умовах окупації альтернативи публікацій в іншому ключі не було. Тому на сторінках журналу зустрічаємо хвалу передовому німецькому/нацистському способу життя, «Великому Фіреру» (саме так!) Адольфу Гітлеру, «Великій Німецькій Армії». Власне, це одна зі спільних характеристик усієї легальної преси, що виходила на підкупаційній території. Винятків бути не могло – лояльність до влади слід було засвідчувати скрізь, надто коли це були особи, що працювали на високих посадах. Зокрема, редактор досліджуваного нами журналу в поданій видавництву «Волинь» біографії зазначав про фюрера Адольфа Гітлера, який «будує своїм генієм» Нову Європу та «Велику Побідоносну Німецьку Армію Великонімеччини», котрій Україна допомагає «продуктами живлення»⁷⁸.

Щодо антисемітизму на шпальтах газет, то в умовах окупації такі публікації ставали правилом для редакторів і перетворилися на загальноновизнаний стандарт. Адже дозвіл на функціонування видання багато в чому залежав від ентузіазму редакції щодо впровадження пронацистської пропаганди, враховуючи кількісно-якісний показник опублікованих матеріалів. На відміну від інших видань, де для друку нерідко надсилали готові антисемітські матеріали, в «Українському Хліборобі» публікувалися статті лише місцевих авторів, що є однією з особливостей видання. Як уже зазначено, дослідити не лише мотиви написання таких статей, а наскільки можливо – щирість їхніх

⁷⁸ ДАРО, ф. Р-280, оп. 1, спр. 12, арк. 46.

авторів, надзвичайно важливо з погляду розуміння наявності реально-го антисемітизму в середовищі місцевих інтелектуалів. Таку можливість частково дає інформація кримінально-слідчих справ підсудних працівників «Українського Хлібороба» – Федора Повара та Миколи Турбаби⁷⁹, яких звинувачено в зраді Батьківщині, антирадянській діяльності, агітації та заарештовано у вересні 1944 року за статтями 54-1, 54-10 ч. 2, 54-11 КК УРСР⁸⁰.

Зокрема, в передмові до журналу Ф. Повар (тодішній завідувач обласного земельного відділу) з-поміж ворогів українського селянства (польської, російської влади) вирізняв найбільшого – «Червону Москву з її жидо-московською комуною»⁸¹. А 22 червня 1941 року автор вважає початком звільнення не лише України, а й світу: «геній усього людства, провідник Великої Німеччини Адольф Гітлер, рушив свою непереможну армію проти захланної Москви. Блискавичним ударом він завжди розгромив нашого страшного ворога жидо-масонерію, яка намагалася запанувати над цілим світом і потопити в морі крові і сліз високу західно-європейську, християнську культуру»⁸².

Обоє підсудних визнали себе винними в злочинній діяльності щодо радянської держави, в посібництві окупантам, однак виправдовували свої дії тим, що в той час неможливо було поводитися інакше.

---

⁷⁹ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2033.

⁸⁰ З Кримінального кодексу УРСР (на 1 червня 1950 р.):

Стаття 54-1а – за зраду Батьківщині – дії, здійснені громадянами Союзу ССР на шкоду військовій міці Союзу ССР., як-от шпигунство, видача військової чи державної таємниці, перехід на бік ворога, втеча чи переліт за кордон.

Стаття 54-10 – пропаганда або агітація, що містить заклик до руйнування, підриву чи ослаблення радянської влади або дії окремих контрреволюційних злочинів, розповсюдження або виготовлення, або зберігання літератури такого ж змісту.

Ті самі дії при масових заворушеннях або з використанням релігійної або національної ворожнечі, або у військовий час, або в місцевостях, оголошених на військовому становищі.

Стаття 54-11 – організаційна діяльність щодо підготовки до здійснення злочинів, участь в організації, створеній для організації здійснення злочинів, передбачених цією статтею.

⁸¹ ДАРО, ф. Р-67, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

⁸² Там само, арк. 4.

Відомо, що радянські слідчі органи застосовували різні методи дізнання, не гребуючи фізичними. Психологічний тиск був стандартним явищем. Тим не менш, нині неможливо з'ясувати точно, яким чином це позначилося на затриманих. За нашим спостереженням, долі останніх – приклад ситуації, в якій опинилася більшість населення Західної України, затиснута по черзі в тоталітарних лещатах двох найбільших окупаційних потуг світу в 1939–1940-х рр. В таких умовах багато хто обрав колаборацію як єдиний спосіб вижити.

Аналізуючи ситуацію, необхідно враховувати весь спектр причин, зокрема, особисті, моральні характеристики людей. Велике значення мала специфічність радянської моралі, що за два роки радянської влади не могла не накласти певний відбиток. Психологічно гвалтована особистість тоталітарного радянського зразка звикла до верховенства влади та держави, а не права. У відповідних умовах люди ставали гвинтиками у державній машині, де пристосуванство і бажання вижити за будь-яку ціну (у т. ч. за рахунок інших) відігравали не останню роль.

У такому ключі бачимо долю підсудних. Легальна робота за будь-якої влади вимагає лояльності, послуху, виконання наказів та підтримки офіційної ідеології. Тим паче, коли йшлося про педантичність нацистського режиму. Однак виконання наказів окупантів не означає їхнього схвалення. Написання антибільшовицьких та антисемітських публікацій не завжди означало реальний антисемітизм автора. Наприклад, Ф. Повар свою поведінку пояснював українською приказкою: «Скачи, враже, як пан скаже». Після цього каявся – просив прощення і запевняв чесно працювати над розбудовою знищеної німцями Української Радянської Соціалістичної Республіки⁸³. За словами Ф. Повара, ще в 7-му класі він читав Енгельса. Однак із правильного шляху його збили друзі – «ярі націоналісти» (брати Бусли, Волошин, Скоропада), коли в 1933 році поїхав навчатися до Львова. Саме вони «підсовували» йому свої газети – «Діло», «Новий час»⁸⁴. Як далі розповідав Ф. Повар, – в часи німецької окупації, «щоб не відставати від інших», підтримувати свій престиж та кар'єру, організував

⁸³ ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2033, арк. 22.

⁸⁴ Там само, арк. 15.

«Українську Хліборобську палату» та писав до антирадянського націоналістичного журналу «Український Хлібороб»⁸⁵.

Аналізуючи свідчення Ф. Повара, бачимо цілковиту співпрацю зі слідчим, його надію на уникнення покарання. Для цього використовував різні засоби, що не додає йому авторитету, зокрема, очорнення «вчорашніх друзів». Приміром, вказував, що Шадурський в «Українському Хліборобі» та «Волині» писав статті «с антисоветской закраской». Крім того – «популярность имел среди молодых женщин и девушек как ловелас»⁸⁶. Після П. Шадурського йшли інші «вороги народу» (Сапіга, Мороз, Скрипник, Архипенко) і ще десяток «зрадників»⁸⁷.

А на допиті Ф. Повар усі звинувачення підтверджував:

Питання: Отже, журнал «Український Хлібороб» виховував у селянстві ідею українських націоналістів і водночас цим підтримував німців у їхній боротьбі проти Радянського Союзу?

Відповідь: Так, статті, вміщені в «Українському Хліборобі», які були написані мною, Колесніковим, Турбабою та іншими, виховували селянство в націоналістичному дусі, і це сприяло німцям у їхній боротьбі проти Радянського Союзу.

Питання: Яку роль Ви відіграли у видаваному журналі «Український Хлібороб» як керівник Української Хліборобської палати?

Відповідь: По-перше, журнал «Український Хлібороб» почав створюватися з ініціативи моєї і Колесника, крім того, дозволив усім працівникам писати статті в журналі, навіть у робочий час, крім того, я написав антирад. статтю – націоналістичну статтю в журналі «Український Хлібороб». Хочу сказати, що цю статтю я написав, щоб в очах німців і націоналістів підняти свій авторитет⁸⁸.

Причому Ф. Повар зізнався, що під час роботи в журналі мав власний матеріальний інтерес.

Так само поведився і М. Турбаба. На запитання слідчого: «Яку лінію займав “Український Хлібороб”?», він відповів: «Друкував статті

---

⁸⁵ Там само, арк. 13.

⁸⁶ Там само, арк. 25.

⁸⁷ Там само, арк. 29–30 зв.

⁸⁸ Там само, арк. 35.

антирадянського зловісного наклепницького характеру проти прав СРСР і колгоспного устрою»⁸⁹. Однак фінал справи виявився несподіванкою – попри зізнання в антирадянській діяльності, обох працівників журналу виправдали, оскільки Ф. Повар та М. Турбаба активної антирадянської діяльності не проводили, і, як зазначав лейтенант держбезпеки Тимошкін, «в справі матеріалів для передачі суду недостатньо... звинувачених з-під варті негайно звільнити»⁹⁰.

Отже, встановлення нової влади, ідеології та режиму змушують людей шукати шляхи співжиття з нею. Наслідком цього бачимо колабораціонізм та пристосуванство у долі засуджених (як за нацистської, так і за радянської влади). Обоє використали можливість посісти певне соціальне становище, що давало змогу вижити в непрості часи, виконували роботу, яка певний час забезпечувала їх, однак така їхня діяльність наражала на небезпеку інших/чужих (у статтях звучать заклики знищувати «ворогів-супостатів» – «жидо-московська комуна згине на віки-вічні!»). Ми навіть можемо припустити, що особисте ставлення до «єврейського питання» у засуджених могло бути принаймні нейтральним. Однак в умовах нацистської окупації критика та написання пасквілів були обов'язковими складовими роботи часописів (буденний обов'язковий стандарт). Цей факт не знімає вини авторів антисемітських публікацій, а є прикладом зміни цінностей та девальвації людського життя в державах авторитарно-тоталітарного зразка.

Однією з показових статей критики «жидо-большевизму» є стаття «На шляху до відродження українського хліборобства» редактора журналу Петра Колесника, де з перших слів звучить подібна до інших догма: «Велике нещастя спало на українську землю. Як смерч пронеслося по ній 20-літнє панування роз'юджених московсько-жидівських банд. Змели вони квітуче наше хліборобство, знищили вони добутки українського народу й квіт його – нашу свідому провідну верству». У заклику реорганізувати, відбудувати сільське господарство автор звинувачує більшовицьку владу в його занепаді. «Україну, багатий, квітучий край, житницю цілої Європи повернено було в руїну». В новостворених колгоспах селянин не був уже хліборобом, а тільки

---

⁸⁹ Там само, арк. 58.

⁹⁰ Там само, арк. 115.

наймитом⁹¹. Таким чином сформульовані звинувачення адресувалися не просто радянській владі, а євреям, які, за ідеологією нацистів, – очолили цей злочинний процес. Однак, як виявиться згодом, погляди редактора зіграли з ним злий жарт. З критикою радянського ладу П. Колесник перестарався – нацисти сприйняли її як вияв українських національних інтересів. У 1943 році його було двічі арештовано і зрештою розстріляно як «бандерівця»⁹². А в приватній розмові з М. Турбабою, поміж строками засуджень П. Колесник «шепнув на вухо», що «німці [...] раз гірше більшовиків»⁹³.

Неопубліковані статті дописувачів газет також містили гнівні заклики боротися як із «жидами», так і з «жидо-більшевиками» (зберігаються у фонді видавництва «Волинь», ф. Р-280). У творі «Село» Д. Тимов зображує історичне минуле в песимістичних барвах з ворожими елементами, якими для українських селян виступали «жиди» як «жидо-більшевицький режим»: «За часів жидо-більшевицького панування воно (село. – *Авт.*) набрало вигляду руїн, робітничого селища середньовіччя [...], за часів існування колективізації село перетворилося на “суцільний концентраційний табір”, а селяни на безвинних рабів жидівського панства»⁹⁴. «Найжахливіший 1932–1933 рік. Це рік розгулу жидівських сатрапів, що планово знищували село»⁹⁵. Все ж позитив дістає вияв на сторінках статті. Автор упевнений у прекрасному майбутньому. Адже «не судилось селянам залишитись в ярмі невільного рабства. М’яке серце та гуманність німецького народу послали своїх вояк звільнити нас від нещасної жидо-більшевицької тиранії»⁹⁶. Таким чином застосований психологічний принцип контрасту в статті мав виокремити та допомогти побачити селянам добро (м’яке серце та гуманність німецького народу) на тлі всесвітнього зла («жидівських сатрапів, що планово знищували українське село»).

⁹¹ Колесник П. На шляху до відродження українського хліборобства // *Український Хлібороб*. – 1942. – Лютий. Ч. 2. – С. 1.

⁹² ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2033, арк. 60.

⁹³ Там само, арк. 60–61.

⁹⁴ Там само, ф. Р-280, оп. 1, спр. 2, арк. 7.

⁹⁵ Там само, арк. 8.

⁹⁶ Там само, арк. 8 зв.

У журналі лунають звинувачення на адресу євреїв про приховування правди від українського народу про справжній стан справ на окупованій нацистами території. В контексті встановлення нацистського «нового земельного ладу в Україні» зазначалося, що більшовики приховують цю інформацію від населення. «"Спец" від Москви – жид Лозовський мовчить, як заклятий. А з ним мовчать і радіо, і більшовицькі часописи»⁹⁷.

На сторінках журналу доволі часто лунає заклик вступити до товариства «Сільський господар»: «Українське селянство – це одвічна кров і цвіт українського народу, повинно, як один, вписатися в своє рідне товариство "Сільський господар" й, засукавши рукави, одностайно стати до праці»⁹⁸. Були суто професійні статті з цієї тематики, та були й такі, що містили антисемітизм (наприклад, де вказувалося, що сучасний незадовільний стан галузі спричинила «жидо-комуна», «жиди»). У цьому ключі ентузіазмом організації заможного життя б'є патріотичний заклик розбудувати сільське господарство у статті, зверненої «до всесесного українського духовенства, районних і повітових агрономів учителів та всіх громадян Рівненської області». Зазначалося, що нова система господарювання, в яку «мусимо дуже хутко включитись», протиставлялася більшовицькій системі загалом і найбільшому ворогу українського народу – «жидо-комуні» зокрема⁹⁹.

Якщо в цьому «Заклику...» найбільшим ворогом українців визнано «жидо-комуну»¹⁰⁰, то в статті «Рік праці в сільському господарстві без "жидо-большевиків"» анонімний автор не обмежується такими просторовими рамками. Він розширює ареал існування ворога – «жидо-большевизму» і називає його найнебезпечнішим ворогом

⁹⁷ Москва мовчить // *Український Хлібороб*. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – С. 4.

⁹⁸ *Колесник П.* На шляху до відродження українського хліборобства // *Український Хлібороб*. – 1942. – Лютий. Ч. 2. – С. 1–2.

⁹⁹ Рада обл. господарського т-ва «Сільський господар». Заклик до всесесного українського духовенства, районних і повітових агрономів учителів та всіх громадян Рівненської області – в справі допомоги переведення в життя плану діяльності сільських т-в «Сільський господар» по селах // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 3.

¹⁰⁰ *Колесник П.* На шляху до відродження українського хліборобства // *Український Хлібороб*. – 1942. – Лютий. Ч. 2. – С. 1–2.

всього людства. Адже цей режим дав, дослівно, «катівні НКВД, знущання жидів»¹⁰¹.

Знаходимо й критику більшовизму в надмірно-позитивній гіперболізації минулого. Наводилися тези, як добре жилося українським хліборобам, коли вони були вільними, самостійними господарями, без колгоспної системи. Тоді «довго Україна була країною медом і молоком текучою, а на Поділлію був хліб на кіллю й ковбасами хліб городили». І так тривало до того, як «жидо-комуна» не видумала колективізацію та почала наново закріпачувати селян¹⁰².

А в спогадах селянина про с. Гарапівку зазначалося, що лише через рік після «визволення» вже було не впізнати українські села – «вечорами молодь співає українських пісень, хати чисто прибрані, а на полях красуються зелені аксамити – плодотворна, багатобічюча праця українського селянина»¹⁰³.

Лунають звинувачення на адресу євреїв в економічних негараздах краю. Визначаючи проблеми розвитку молочарства, директор масло-союзу Рівного Ф. Воробець причини упадку галузі вбачав у політиці північно-східного сусіда – «спочатку царська Росія не поспішала, щоб українські хлібороби йшли до кращого майбутнього, освіти та добробуту, а згодом червона Москва, що вдарилася в другу крайність – колективізація». Знищення галузі покладалося на жидо-більшевицьку владу¹⁰⁴. Пропонуючи застосовувати використання корів як тяглової сили, агроном Ю. Рудич зазначав, що відчувається її брак. Вину покладали на «московсько-жидівських окупантів»¹⁰⁵.

Однак у проблемах економічного життя звинувачували євреїв не лише як представників попередньої влади, а і як фізичних осіб зокрема.

¹⁰¹ В. З. Рік праці в сільському господарстві без жидо-більшевиків // *Український Хлібороб*. – 1942. – Липень. Ч. 7. – С. 2–3.

¹⁰² Якою дорогою // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 4.

¹⁰³ Село Гарапівка (спогади селянина) // *Український Хлібороб*. – 1942. – Серпень. Ч. 8. – С. 15–16.

¹⁰⁴ Воробець Ф. Кооперативне молочарство – шлях до виплекання молочної худоби української раси // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 30–31.

¹⁰⁵ Рудич Ю. Використання корів як тяглової сили // *Український Хлібороб*. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – С. 5.

Приміром, їх визнавали винними у зриві постачання молока на воєнні потреби німецької армії. За даними 25 сіл району Томахів (нині Гощанський район), молоко здало лише одне село. Решту здавали для жидів у м. Рівне. Соромом називає здачу молокопродукції для «цих відвічних п'явок українського народу» автор публікації Ярослав Лакпута¹⁰⁶. Водночас впадає в очі незбіг фактів публікації з реальністю. Більшість євреїв м. Рівного (близько 17,5 тис.) розстріляно в «Сосонках»¹⁰⁷ 7–9 листопада 1941 року. Ті, хто вижили, в грудні того ж року (до 15 лютого 1942 року)¹⁰⁸ планували переселити до гетто¹⁰⁹ (близько 5200 осіб), де вони не мали можливості (і права) займатися будь-якою господарською діяльністю (в т. ч. приймати молоко від населення). На території Райхскомісаріату Україна євреям наприкінці літа – восени взагалі було заборонено брати участь в усіх операціях купівлі-продажу з місцевим населенням, а також обміні речей на продукти. Внаслідок цього вони опинилися під загрозою голодної смерті або великих штрафів, сума яких була більшою, ніж для іншого населення¹¹⁰. Зокрема, розпорядження рівненської міської управи від 16 серпня 1941 року забороняло євреям купувати будь-що на торгу¹¹¹. А 7 березня 1942 року виходить заборона райхскомісара України євреям бути власниками підприємства¹¹². Тому березнева публікація Я. Лакпути – один з наочних прикладів ідеологічної боротьби з євреями.

На сторінках журналу проводилися історичні аналогії з антисемітським підтекстом. Зазначалося, що в часи царського кріпацтва селянин працював 2-3 дні, решту ж часу міг присвятити власному

---

¹⁰⁶ Лакпута Я. Під увагу доставцям молока // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 29.

¹⁰⁷ ДАРО, ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 18.

¹⁰⁸ Там само, ф. Р-22, оп. 1, спр. 17, арк. 1.

¹⁰⁹ Відомо, що євреї противилися переселенню в гетто. Так, у примусовому порядку останню єврейську сім'ю Грабіних шуполіція переселила в рівненське гетто аж у травні 1942 р. (ДАРО, ф. Р-22, оп. 1, спр. 19, арк. 11зв.).

¹¹⁰ Абакунова Г. Антисемітська політика нацистської влади в Райхскомісаріаті «Україна» // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. праць*. – Рівне, 2010. – Вип. 19. – С. 76.

¹¹¹ ДАРО, ф. Р-33, оп. 1, спр. 2, арк. 13.

¹¹² Упорядкування ремесла в Україні // *Волинь*. – 1942. – Ч. 39 (67). – 24 травня. – С. 1.

господарству. Натомість за «московсько-жидівської комуни» він працював без перерви цілий тиждень. Та й сама праця була небезпечна для селянина, адже увесь час «чигав над ним зі зброєю підпоручник "совета" – жид»¹¹³.

Секрет успіху нацистської пропаганди на українських територіях, як вважає Д. Титаренко, полягає в тому, що вона враховувала етнічний склад та історичну долю населення окупованих територій, трактувала у відповідному руслі певні одіозні події Радянської держави – політику розкуркулення та колективізації, голодомор, репресії, русифікацію тощо¹¹⁴. На сторінках видань такі події були представлені матеріалами про зубожіння українців та знецінення духовної спадщини за радянських часів. Акцентувалася увага на злочинах НКВС, сталінських репресіях, примусовому вступі до колгоспів, нестерпних умовах праці, штучному Голодоморі. Весь тягар злочинів тоталітарного режиму перекладався на євреїв та «жидо-більшевицький режим». Тому винними в цьому були «Сталін і жиди». Саме так рефлексує селянин із с. Гарапівки у власних спогадах: «Жидо-більшевики, за вказівками Сталіна, покріпачили селян, мордували їх податками, тюрмами, голодом і кричали, що дали українському селянинові "щасливе, радісне, заможне життя"»¹¹⁵. Такі спогади бідного селянина – «свого», «такого, як ми» – справляли набагато більший ефект, ніж сухі статистичні звіти про злочини радянської влади, адже збуджували непідробні емоційні переживання читачів та лють і гнів щодо їхніх винуватців.

Однією з домінант статей була похвала німецькій армії. П. Шадурський вказує, що селянство України «з великим ентузіазмом» вітало «побідоносну Німецьку Армію», яка «раз назавше звільнила Україну від жидо-більшевицького знущання»¹¹⁶.

---

¹¹³ Воскресення // *Український Хлібороб*. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – С. 1.

¹¹⁴ *Титаренко Д.* «Німецька пропаганда в Україні мусить здійснюватися...»: цілі нацистської пропаганди в Україні у світлі німецьких документів // Гілея: науковий вісник: Зб. наукових праць. – К., 2010. – Вип. 36. http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_36/Gileya36/P21_doc.pdf.

¹¹⁵ Село Гарапівка (спогади селянина) // *Український Хлібороб*. – 1942. – Серпень. Ч. 8. – С. 15–16.

¹¹⁶ *Шадурський П.* Чому ті самі колгоспи? // *Український Хлібороб*. – 1942. – Лютий. Ч. 2. – С. 2–3.

Пропаганда помітно культивувала завдячливе ставлення українців до «армії-визволительки». В публікаціях наголошувалося на великих жертвах, які взяли на себе німці, щоб прийти на допомогу українцям. Найбільшою з-поміж заслуг було визволення від більшовицької влади, що хотіла зробити українців рабами, а також від «безсоромного визиску під батогом кількох божевільних жидо-більшовицьких верховодів». На сторінках часопису лунає заклик винищувати «підшептувачів» Сталіна та «кожну більшовицьку звірюку»¹¹⁷.

Слова вдячності «Великій Німецькій Армії» за звільнення від тих нещасть, якими нагороджувала «жидо-комуна», актуалізувалися в статтях журналу. Адже така влада «допроварила до людожерства, небувалого голоду, висилок на Соловки, Казахстан, Сибір і т. і.». Зазначалося, що національною гордістю українців повинно стати гасло: «війна до побідного кінця», та лунає заклик: «всі на фронт до боротьби з жидо-комуною». Для цього «потрібно небагато – прислужитись виживленню героїчної Німецької Армії»¹¹⁸.

Красномовною є назва статті «Все для досягнення перемоги над жидо-більшовизмом», у якій автор закликає працювати на користь Німеччини, постачати збіжжя, адже потрібно прогородувати не лише фронт, а й глибоке запілля¹¹⁹.

Ідеологічну функцію мали виконувати і заклики про допомогу німецькій армії. В квітневому (ч. 4) випуску вміщено таке звернення: «Українці! Перемога Німеччиною більшовиків дасть нам світле майбутнє. Чесною працею на риллі, на підприємствах і урядах докажімо свою національну свідомість та політичну зрілість».

Широко використовувалась підміна понять, що в очах окупованого населення створювала нацистам потрібний імідж. Так окупанти ставали «визволителями» (той самий образ використовували і

---

¹¹⁷ Новий земельний лад в Україні. Розпорядок про новий земельний лад уже вишло // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 1–2.

¹¹⁸ *Лакпута Я.* Під увагу доставцям молока // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 29.

¹¹⁹ Все для перемоги над жидо-більшовиками // *Український Хлібороб*. – 1942. – Вересень. Ч. 9. – С. 2–3.

Совети). Серед інших евфемізмів, які широко використовував Райх, – євреїв не вбивали, а застосовували щодо них «особливе поводження», не грабували, а «брали майно під охорону» тощо¹²⁰.

У спеціальних хроніках, що подавалися на останніх сторінках журналу, антисемітська риторика також знаходить своє місце. У другому номері журналу зазначено, що найперше завдання українців загалом та сільських господарів зокрема – «поконати лютого ворога – комуну», яка накоїла багато лиха «й так покривдженому українському народові». Оперуючи термінами «жидівські підбрехачі», «жидівські брехні», автор Микола Турбаба наголошує, що вороги народу були передусім ворогами жидів. Саме їх відшукували «більшовики-головорізи»¹²¹ (Іл. 4). Цікаво, що сам М. Турбаба під час слідства відкидав звинувачення щодо його авторства «Хроніки» і вказував, що матеріал підготував редактор журналу П. Колесник, і саме під його іменем він опублікований¹²². Правдивість таких свідчень перевірити вже неможливо, однак під авторством М. Турбаби стоїть не одна антирадянська та антисемітська стаття. Зокрема, переповідаючи про заснування відділів товариства «Сільський господар» у Рівненському районі (села Бармаки, Новий Двір, Басів Кут, Шпанів, Великий Олексин), автор «від щирого серця» побажав не лише плодючої праці в товаристві «Сільський господар», а й щоб «вороги-супостати, жидо-московська комуна» згинули «на віки-вічні!»¹²³.

Подавали хроніки і потрібні для пропаганди «новини» про «жидів». Єврейське життя зображали в непривабливому світлі. 3 липня в день падіння Севастополя та приходу Роммеля до Ель-Аламейна «влаштували жиди в Єрусалимі день жалоби», де 30 тис. жидів молилося за

---

¹²⁰ Сороченко В. Указ. соч.

¹²¹ Турбаба М. Хроніка. Організація сільських господарських т-в «Сільський господар» в Рівненському районі // *Український Хлібороб*. – 1942. – Лютий. Ч. 2. – С. 32.

¹²² ДАРО, ф. Р-2771, оп. 2, спр. 2033, арк. 71.

¹²³ Турбаба М. Хроніка. Організація сільських господарських т-в «Сільський господар» в Рівненській області // *Український Хлібороб*. – 1942. – Березень. Ч. 3. – С. 32.

«святі краї демократів та советів». У тій самій статті йшлося про суцільний продаж євреями своїх земель у Палестині, з чого користалися багаті араби та британська військова влада¹²⁴.

На окрему увагу заслуговують матеріали дописувачів журналу. Зазначимо про ефективність таких прийомів пропаганди – використання розповідей «простих людей із народу», друзів, сусідів тощо¹²⁵. Зокрема, під заголовком «Літературна творчість хліборобів» опубліковано антисемітський вірш Івана Мазура «Кремлівський шкуродер» із с. Юхимово (Кіровоградщина). Рефлексії злиденного життя автор подає у гнівному звинуваченні «Сталіна та жидів», які «вигнали українців з хати та стали панувати»:

Ой ти, Сталін – шкуродер,
Що ти з нас зробив тепер:
Українців вигнав з хати,
Жиди стали панувати:
Ми ночуєм під тинами, –
Нема тата, нема мами,
Бо, ти Сталін лютий звір,
Їх загнав аж у Сибір,
А жидам дав ордени,
Щоб нас мучили вони...¹²⁶

Подібні вірші надсилали до редакції «Волинь» й інші дописувачі. Зокрема, Дмитро Миколайович Ковальський з Миколаєва 25 серпня 1942 року надіслав два вірши, спрямованих проти ворогів українців – «ляхів та жидів» (згадувані вище). Описуючи запустіння українського села, злидні, коли «українці пішли в світ з торбами», у вірші «Наша Україна» автор звинувачує жидів:

...над нами жиди кляті
Гірш катів знущались
Наживалися з селянства

---

¹²⁴ Успіх Роммеля. Жиди коло «стіни плачу» // *Український Хлібороб*. – 1942. – Серпень. Ч. 8. – С. 4.

¹²⁵ *Сороченко В.* Указ. соч. <http://psyfactor.org/propaganda.htm>.

¹²⁶ *Мазур І.* Кремлівський шкуродер (вірш) // *Український Хлібороб*. – 1942. – Серпень. Ч. 8. – С. 16.

В шовки одягались
 За це вони найбіднішим
 Класом називались...¹²⁷

Антисемітизм та юдофобія були наявні і в суто професійних оголошеннях. В одному з них, зверненому до українських хліборобів, повідомлялося про роботу склепу (магазину) квітів та городнього насіння Державних Господарств¹²⁸ в м. Рівному: «Нехай не буде на весні ні одного кавалочка землі, який не був би засіяним. Таким чином допоможемо нашим визволителям – Німцям остаточно поконати жидо-більшевицьких галапасів»¹²⁹. На тій самій сторінці управа обласного господарського товариства «Сільський господар» у Рівному помістила «ласкаве прохання» жертвувати книжки із галузей сільського господарства для укомплектування бібліотеки товариства, оскільки «жидо-московські зайди» знищили цю літературу¹³⁰.

Подібні звинувачення лунали й у ч. 4 журналу: хліборобів закликали швидко відбудувати господарство, адже 22-літнє панування «московсько-жидівської комуні» в Україні призвело до його знищення¹³¹. В «новинках» розкривається антилюдська спрямованість політики «стахановщини», вади економічного життя та злочинне покарання за брак на виробництві. У 8-му номері журналу йшлося про розстріли робітників, що допустили брак при виробництві коксу у Кузнецовську. Зазначалося, що за таке недбальство НКВС розстріляв 16 робітників та 6 робітниць (7 із них – стахановці). А винні в усьому – «Сталін і жиди»¹³².

¹²⁷ ДАРО, ф. Р-280, оп. 1, спр. 2, арк. 47.

¹²⁸ Так у тексті оголошення.

¹²⁹ *Вегрихт Й.* Оголошення «Українські хлібороби» // *Український Хлібороб.* – 1942. – Лютий. Ч. 2. – Кінцева обкладинка.

¹³⁰ Управа обласного господарського т-ва «Сільський господар» в Рівному. Оголошення // *Український Хлібороб.* – 1942. – Лютий. Ч. 2. – Кінцева обкладинка.

¹³¹ Увага! Хлібороби!!! // *Український Хлібороб.* – Рівне. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – Кінцева обкладинка, зворот.

¹³² Розстріли у Кузнецовську // *Український Хлібороб.* – Рівне. – 1942. – Серпень. Ч. 8. – С. 4.

До оголошень віднесемо розпорядження та нормативні акти, що регламентували господарську діяльність євреїв. Розпорядження райхс-комісара для України від 7 березня 1942 року обмежувало право євреїв займатися господарською діяльністю: «Жиди не можуть бути ані власниками, ані керманичами підприємств» (п. 5)¹³³. Роз'яснення цього «зарядження» знаходимо в наступному номері, де підтверджувалася неможливість бути власниками та керівниками підприємств¹³⁴; воно неодноразово передруковувалося в періодичній пресі, зокрема, у «Волині»¹³⁵. Публікація таких розпоряджень створювала враження, що євреї – люди «нижчого сорту», і заохочувала місцеве населення змінити ставлення до них, адже це були накази офіційної влади.

Загалом, аналіз антисемітських публікацій преси окупаційного періоду дає змогу класифікувати їх на різні категорії. Приміром, під час складання бази даних окупаційних періодичних видань Росії, України та Білорусії, що його проводив Російський центр «Холокост», було виділено 23 жанри¹³⁶. В «Українському Хліборобі» такий «доробок» значно скромніший – ми виокремили статті (хоча їх також можна розподілити на групи), хроніки, нормативні акти, оголошення і вірші.

Зазначимо, що 70% номерів «Українського Хлібороба» містили антисемітські публікації. Лише в 3 номерах (1, 6 і 10) акцент критики спрямовано проти більшовицького режиму, і антисемітизму в них не виявлено.

У 7 номерах журналу ми виявили 23 антисемітські публікації. Серед них 13 статей різного спрямування (статті-розповіді, статті-роз'яснення, статті-заклики), 4 повідомлення (2 хроніки + 2 новини), 3 оголошення, 1 розпорядження, дубльоване в іншому номері, та 1 вірш.

---

¹³³ Ремесло. Новий устрій ремесла в Україні // *Український Хлібороб*. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – С. 28.

¹³⁴ Новий лад у галузі ремесла на Україні // *Український Хлібороб*. – 1942. – Травень. Ч. 5. – С. 1–2.

¹³⁵ Новий лад в ділянці ремесла в Україні // *Волинь*. – 1942. – Ч. 25 (53). – 29 березня. – С. 2; Упорядкування ремесла в Україні // *Волинь*. – 1942. – Ч. 39 (67). – 24 травня. – С. 1.

¹³⁶ *Тяглый М.* Антисемитская пропаганда на оккупированных нацистами советских территориях. – С. 36.

**Публікації журналу «Український Хлібороб»
(січень – жовтень, Рівне, 1942 р.), об’єкт критики яких спрямовано
на «жидо-більшевизм», «жидів» тощо**

№	Число, місяць	Автор	Назва статті	Характер публікації	Об’єкт критики	Сторінка
1	Ч. 2. – Лютий	Петро Колесник	На шляху відродження українського хліборобства	Стаття	«Роз’юджені московсько-жидівські банди»	1
2	Ч. 2. – Лютий	Павло Шадурський	Чому ті самі колгоспи?	Стаття	«Жидо-більшевицьке знущання»	2
3	Ч. 2. – Лютий	Микола Турбаба	Хроніка. Організація сільських господарських т-в «Сільський Господар» в Рівненському районі	Хроніка	«Жидо-московська комуна», «жиди», «жидівські брехні», «жидівські підбрехачі»,	32
4	Ч. 2. – Лютий	Йосип Вегрихт	Оголошення «Українські хлібороби»	Оголошення	«Жидо-більшевицькі галапаси»	Кінцева обкладинка
5	Ч. 2. – Лютий	Управа обласного господарського т-ва «Сільський господар» у Рівному	Оголошення	Оголошення	«Жидо-московські зайди»	Кінцева обкладинка
6	Ч. 3. – Березень	-	Новий земельний лад в Україні. Розпорядок про новий земельний лад уже вийшло	Розпорядження	«Божевільні жидо-більшевицькі верховоди»	2
7	Ч. 3. – Березень	Рада обл. господарського т-ва «Сільський господар»	Заклик до всесесного українського духовенства, районових і повітових агрономів учителів та всіх громадян Рівненської області – в справі допомоги переведення в життя плану діяльності сільських т-в «Сільський господар» по селах	Стаття-заклик	«Жидо-комуна»	3
8	Ч. 3. – Березень		Якою дорогою	Стаття	«Жиди, жидо-комуна»	4
9	Ч. 3. – Березень	Ярослав Лакпуга	Під увагу доставляю молока	Стаття	«Жидо-комуна», «жиди – “відвічні п’явки українського народу”»	29

№	Число, місяць	Автор	Назва статті	Характер публікації	Об'єкт критики	Сторінка
10	Ч. 3. – Березень	Федір Воробець	Кооперативне молочарство – шлях до виплекання молочної худоби української раси	Стаття	«Жидо-більшевицька комуна»	30
11	Ч. 3. – Березень	Василь Турбаба	Хроніка. Організація сільських господарських т-в «Сільський господар» у Рівненській області	Хроніка	«Вороги-супостати, жидо-московська комуна»	32
12	Ч. 4. – Квітень	-	Воскресення	Стаття	«Московсько-жидівська комуна», «підпоручник “совета” – жид»	1
13	Ч. 4. – Квітень	-	Москва мовчить	Стаття	«Жид» (Лозовський)	4
14	Ч. 4. – Квітень	Ю. Рудич	Використання корів як тяглової сили	Стаття	«Московсько-жидівські окупанти»	5
15	Ч. 4. – Квітень	-	Ремесло. Новий устрій ремесла в Україні	Розпорядження	«Жиди»	28
16	Ч. 4. – Квітень	-	Увага! Хлібороби!!!	Оголошення	«Московсько-жидівська комуна»	Кінцева обкладинка, зворот
17	Ч. 5. – Травень	-	Новий лад у галузі ремесла на Україні	Стаття-роз'яснення розпорядження	«Жиди»	1
18	Ч. 7. – Липень	В. З.	Рік праці в сільському господарстві без жидо-більшевиків	Стаття	«Жидо-більшизм», «жиди»	2
19	Ч. 8 – Серпень	-	Успіх Роммеля. Жиди коло «стіни плачу»	Новинки (повідомлення)	«Жиди»	4
20	Ч. 8 – Серпень	-	Розстріли у Кузнецовську	Новинки (повідомлення)	«Сталін і жиди»	4
21	Ч. 8 – Серпень	Іван Мазур	Кремлівський шкуродер	Вірш	«Жиди»	16
22	Ч. 9. – Вересень	-	Все для перемоги над жидо-більшевиками	Стаття	«Жидо-більшевики»	2
23	Ч. 9. – Вересень	-	Село Гаралівка (спогади селянина)	Стаття	«Жидо-більшевики»	16

Загалом із 23 антисемітських публікацій різного характеру авторство мають 12 (52,2%), що є великим (найбільшим) показником, порівняно з

іншими виданнями Рівненщини. Жоден інший часопис області не дотягує і до половини підписаних публікацій. Зокрема, за нашими попередніми підрахунками, у «Волині» кількість антисемітських публікацій становить 318, однак підписаними виявилися лише 90 з них (28,3%).

Загалом же, якщо враховувати статті, вірш, хроніки та оголошення і не брати до уваги нормативні акти, їх роз'яснення, розпорядження та новини, які в принципі не повинні підписуватися, то авторство таких антисемітських публікацій в «Українському Хліборобі» становитиме 72,2%.

Критика євреїв на сторінках журналу акцентувалася на спорідненості євреїв із радянським режимом, або «жидо-большевизмом», – це, за нашими підрахунками, близько 65% статей, і лише у 35% антисемітських статей об'єктом критики ставали власне євреї (жиди). Найпоширенішим серед похідних «жидо-большевизму», що вживалися в контексті критики попередньої влади, був концепт «жидо-московської комуни», яка з-поміж інших варіацій на тему («московсько-жидівські банди», «жидо-большевицькі верховоди», «московсько-жидівські окупанти», «жидо-московські зайди») переважала і становила близько половини (45%) випадків.

Для характеристики ненависницької щодо українства діяльності євреїв як представників радянської влади вживалися назви «роз'юджені московсько-жидівські банди», «божевільні жидо-большевицькі верховоди», «московсько-жидівські окупанти», «вороги-супостати», «жидо-московська комуна», «жидо-більшевицьке знуцання». Словосполучення, що асоціює радянську владу та євреїв, – «Сталін та жиди». Відвертий антагонізм криється у вжитому вислові «жиди – відвічні п'явки українського народу». Інші ж – «жидо-большевицькі галапаси» (значення слова «галапас» – «дармоїд», «паразит», «спиногриз». – *Авт.*), «жидівські підбрехачі» – виконували функції дегуманізації, деперсоніфікації євреїв, принижували їхню гідність. Зокрема, у статті «Боротьба з галапасами у курей» зазначено, що «галапаси жирують на тілі курки, вночі висисають кров». А є такі, що нападають на ноги та «викликають на них згрублення»¹³⁷.

¹³⁷ Боротьба з галапасами у курей // *Український Хлібороб*. – 1942. – Квітень. Ч. 4. – С. 22.

Аналіз публікацій антисемітського характеру «Українського Хлібороба» дає можливість порівняти та виявити спільні/відмінні риси цього видання та вказаних вище часописів Рівненщини.

Спільні риси	Відмінні риси
<ul style="list-style-type: none"> • Поєднання антирадянської та антисемітської пропаганди, отождолення єврейства з комуністичною (більшовицькою) ідеологією. Як наслідок – звинувачення євреїв у злочинах радянського режиму (колективізація, розкуркулення, Голодомор тощо); • більшість антисемітських статей спрямована не опосередковано проти євреїв, а в руслі «жидо-більшевизму», «жидо-московської комуні»; • твердження, що євреї за допомогою більшовицької влади свідомо гнобили та нищили український народ, його культуру, плановано знищували українську культуру; • характеристика образу єврея як постійного визискувача – «відвічних п'явок українського народу», «ворогів-супостатів» з низькими моральними якостями («жидівські підбрехачі»); • порівняння єврея з паразитами, представниками тваринного світу; • публікації новин щодо «викриття злочинного людиноненависницького ества» євреїв; • антисемітизм статей дописувачів із «простого народу» (спогади, вірші); • зображення окупації Німеччини як визвольної (героїчної) місії від «жидо-більшевицького» рабства; • подання праці місцевого населення в тилу як допомоги німецькій армії-визволительці; • наявність владних антиєврейських розпоряджень («заряджень»); • недостовірність інформації нацистської пропаганди, свідомий обман читача; • заклики знищувати «жидо-більшевиків»; • відсутність інформації про «вирішення єврейського питання»; • відсутність фактів порятунку євреїв 	<ul style="list-style-type: none"> • Антисемітизм статей місцевих авторів, відсутність надісланих «готових» публікацій; • відсутній образ єврея як утілення світового зла, всесвітньої змови, панування єврейського капіталу. В решті часописів зображувалася всесвітня змова єврейства та їхніх сателітів – Сталіна, Черчілля та Рузвельта; • обмеженість ареалу злочинів євреїв (приклади українського та регіонального характеру), відсутність таких за кордоном; • відсутність карикатур антисемітського спрямування (вони мали місце навіть у дитячому журналі «Орленя») ¹³⁸; • аспект деперсоніфікації та дегуманізації євреїв не набув чітко виражених рис порівняно з іншими зазначеними виданнями; • специфіка видання (професійний сільськогосподарський журнал) зумовлювала продукування відповідних статей, де євреїв звинувачували в розвалі сільського господарства та економіки краю; • більшість публікацій підписані і мали авторів. Водночас в інших виданнях це було радше винятком із правил

Отже, незважаючи на порівняно невелику кількість номерів журналу «Український Хлібороб» (10), публікації часопису дають можливість проаналізувати діяльність антисемітської пропаганди:

¹³⁸ Утікає большевик (карикатура) // *Орленя*. – 1941. – Листопад. Ч. 2. – С. 28.

1. Вплив антисемітської пропаганди на населення

У психологічно здорової людини спостереження за злочином спершу викликає відразу та несприйняття. Однак постійний контакт поступово перетворює злочин на буденне явище – людина звикає і терпить його. Такий самий ефект мала і нацистська пропаганда. Повторення та постійна актуалізація потрібних догм були найефективнішими засобами пропаганди. Таким чином читач звикав до усталених тверджень і сприймав їх не розумом, а на віру¹³⁹. Цей принцип вдало використовували нацисти. Міфологеми, які існували в історичній «пам'яті» жителів України і знову відновилися в публікаціях в окупаційній пресі, актуалізували та підвищували загальний рівень антисемітизму на окупованих територіях¹⁴⁰.

Сучасним дослідникам важко об'єктивно оцінити ступінь впливу антисемітських публікацій на читача¹⁴¹. Тут потрібно враховувати весь спектр причин, зокрема, і психологію особистості, що формувалася ще до початку окупації нацистами. Як зазначає Ю. Смілянська, «знищення людини, мінімальна ціна людського життя давно стали на території СРСР звичним та звичайним поняттям. Пограбувати, заарештувати, розстріляти, заморити голодом десятки, сотні, тисячі і навіть мільйони – це була не шокуюча фантазія, а реальне життя»¹⁴². У цьому контексті багато науковців, особливо сучасні західні дослідники, стверджують, що внесок сталінізму в події Голокосту був не менший, аніж нацизму. Для Стівена Коена Сталін був гіршим за Гітлера, а наслідки сталінізму він неодноразово описував терміном «Голокост»¹⁴³. У вітчизняній історіографії така позиція залишається якщо не новаторською, то принаймні незвичною, адже цей термін вона використовувала і використовує винятково для означення політики нацистського режиму щодо євреїв.

¹³⁹ Сороченко В. Указ. соч. <http://psyfactor.org/propaganda.htm>.

¹⁴⁰ Смілянская Ю. Указ. соч. – С. 55.

¹⁴¹ Сучкова О., Солдатова В. Антисемітська пропаганда на сторінках окупаційної преси міст Сталіно, Бахмута, Горлівки, та Костянтинівки (1941–1943 pp.). http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/lipd/2008_1_2/suchkova%20soldatova.htm.

¹⁴² Смілянская Ю. Указ. соч. – С. 48.

¹⁴³ Gross Jan T. Revolution from abroad: the Soviet conquest of Poland's western Ukraine and western Belorussia / Ed. Jan T. Gross. – Princeton and Oxford, 2002. – P. 229.

2. Значення впливу психологічних прийомів пропаганди на аудиторію

Для ефективності застосування пропаганди під час обробки населення були застосовані психологічні прийоми. Вони безпосередньо та опосередковано впливали на потрібну групу й давали змогу підвищити ступінь довіри та лояльності до нової влади. В «Українському Хліборобі» застосовано симбіоз таких принципів: створення зовнішнього та внутрішнього ворога («жиди», більшовики), подолати якого – найважливіша мета їхніх колишніх жертв – українців; інформаційна блокада (ігнорування, замовчування) одних новин та акцентування на інших, актуальних для пропаганди; використання медіаторів – вплив на лідерів мікросоціальних груп, та звернення до висловлювання авторитетів; потрібні коментарі – подання інформації у потрібному напрямі; зворотний зв'язок з об'єктом впливу пропаганди, використання розповідей очевидців злочинів (психологічний шок, емоційний вплив); методичне, постійне повторення пропагандистської догми (винуватці всіх бід – «жиди» тощо); «переписування» історії; підміна понять; зміщення акцентів; створення проблеми, загрози (вирішення її визволителями); контраст між воюючими сторонами (арійська «Нова Європа» і «жидо-більшевицький» занепад) тощо.

3. Особливості антисемітської пропаганди в часописі «Український Хлібороб»

Спрямування антибільшовицької риторики було вихідною позицією критики євреїв, яких вважали втіленням «жидо-більшевизму» попереднього політичного режиму «жидо-більшевизму». Разом з тим, антисемітизм журналу видається дещо стриманішим, таким, що набув м'якшого характеру порівняно з іншими часописами Рівненщини. Причинами цього вважаємо фаховість часопису. Як наслідок, антисемітська пропаганда основну роль відводила іншим виданням, із більшим накладом і загальнішим за змістом, які виходили у світ значно частіше, ніж «Український Хлібороб» (що друкувався раз на місяць), тож і кінцевий результат пропаганди в них мав бути ефективнішим.

Водночас, як знаряддя нацистської пропаганди, журнал долучився до створення терпимого психологічного клімату щодо злочинів

нацистів. Винищення євреїв у ньому діставало ідеологічне підґрунтя та виправдання, а відповідної реакції суспільства на злочини нацистів щодо євреїв не було.

Лояльність до влади акцентувалася в кожному номері видання, що робило його ідеологічною зброєю нацистської пропаганди. Професійні орієнтири публікацій с/г характеру затьмарювалися ідеологією, без якої, однак, неможливе було функціонування журналу. Таким чином, словами В. Шайкана, «постійне загравання з окупантами, лакейство, прогітлерівська пропаганда звели нанівець головну мету “Українського Хлібороба”»¹⁴⁴.

У свідомості простого українського селянина визначальним було його економічне становище¹⁴⁵. Загравання із селом, обіцянки земельної реформи, швидкого розквіту українського села після «жидо-більшевицької» розрухи в часописі створювали надії на краще життя у читача і не могли не вплинути на психологію селянина. За образним висловом В. Лауер, таку владу сприймали як спасителів та, дослівно, «посланців Бога»¹⁴⁶.

У своєму дослідженні В. Шайкан наводить дві форми суспільної свідомості – раціонально-ідеологічну (свідому) та ментально-психологічну (стихийну). Саме остання була характерна для свідомості українського селянства, для якого земля, зв'язок з природою, народною культурою є невід'ємною частиною його життя. І якщо виникає ситуація, коли необхідно визначитися, з ким іти, з чим залишитися, то український селянин завжди обирає землю й того, хто її йому дає¹⁴⁷. З іншого боку, на прикладі Луцького гебіту округу Волинь-Поділля автор

---

¹⁴⁴ Шайкан В.О., Шайкан В.О. Зазн. праця. – С. 322–333.

¹⁴⁵ Рябчикова Ф. Антисемітська пропаганда на сторінках газети «Ковельські вісті» // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Ковель і ковельчани в історії України і Волині. Матеріали XII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції: У 2-х частинах. – Луцьк, 2003. – Ч. 1. – 342 с.

¹⁴⁶ Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокосту в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К., 2010. – С. 59.

¹⁴⁷ Шайкан В.О., Шайкан В. О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації в роки Другої світової війни. – Кривий Ріг: Мінерал, 2004. – С. 21.

стверджує, що 90% анкетованих поліцаїв за соціальним походженням були селяни. Селянський менталітет не давав їм зосередитися на військових проблемах, а отримавши за службу землю, вони намагалися на ній працювати¹⁴⁸.

Зважаючи на те, яку частину становило сільське населення України, можна робити припущення щодо ефективності впровадження такої ідеології. Наприклад, Ф. Рябчикова на основі досліджень волинської преси дійшла висновку, що після ознайомлення з антисемітськими матеріалами населення дедалі рідше намагалося допомагати своїм сусідам-євреям, що в деяких випадках ставало вирішальним у долі останніх¹⁴⁹. Ще більший вплив така ідеологічна конструкція, напевно, мала на поліцію, для яких євреї мали стати основним ідеологічним ворогом¹⁵⁰. Одна з кримінальних справ допиту свідка вбивства євреїв (Гоцанський район Рівненської області) цьому доказ. На запитання, навіщо він закопував єврейську дівчинку живою, поліцейський відповів: «Чего еще разводит евреев?»¹⁵¹.

---

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ *Рябчикова Ф.* Світове єврейство як об'єкт антисемітської пропаганди у Волинській пресі (1941–1944) // Єврейському народові. Матеріали міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 138.

¹⁵⁰ *Дерейко І.* Антисемітизм як основа політичної підготовки місцевої поліції в Райхскомісаріаті Україна // *Наукові записки: Збірник.* – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2006. – Вип. 31. – С. 81.

¹⁵¹ Архів Управління Служби безпеки України в Рівненській області. Спр. 1456. Протокол судового засідання. – Арк. 47.